

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

- 1 Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
2 Купала, Я. Поўны збор твораў. Т. 9 / Я. Купала. – Мінск: Маст. літаратура, 2003.

УДК 821:81'373.2:398.9

В. В. Шур

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ-БІБЛІОНІМЫ Ў ТВОРАХ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Разглядаюцца агульнавядомыя фразеалагізмы, метафарызаваныя словазлучэнні, перафразы і г. д., якія выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры ў якасці загалоўкаў-анімаў і з'яўляюцца змястоўнымі, трапнымі выразамі з іншасказальным зместам. Абгрунтаваецца заканамерная сувязь сэнсу загалоўка з тэмай і ідэяй пэўнага твора.

Вядома, што онімам-загалоўкам пачынаецца любы мастацкі тэкст. Загалоўкам адмыкаецца мастацкі твор і замыкаецца яго апошнім сказам. Практычна няма мастацкіх тэкстаў без загалоўкаў. У мовазнаўстве ўсталяванымі прыкметамі гэтай спецыфічнай уласнай намінацыі з'яўляюцца наступныя вызначэнні, якія засведчаны ў працах вядомых лінгвістаў (С. Бут-Гусаім, В. Грыгор'еў, Л. Жураўская, Ю. Карпенка, В. Кухарэнка, Н. Кожына, І. Лепшаў, В. Ляшчынская, Б. Мацвееў, Т. Маракуліна, А. Рогалеў, В. Фанякова, С. Фамічоў і інш). Загалолак – гэта першы онім, які сустракаецца чытачу, прызначэнне якога матывуецца зместам усяго твора, гэта першае слова, словазлучэнне, з якім аўтар пачынае размову з чытачом. Яго лічаць першым парадыгматычным знакам (аўтаномным сегментам) тэксту, які мае ініцыяльную (пачатковую), заўсёды моцную пазіцыю, максімальна функцыянальную загрузанасць, якая ўплывае на ўсе катэгорыі тэксту – мадальнасць, канцэптэуальнасць, працягласць і інш. Гэты онім з'яўляецца ключавым, “галоўным кампанентам анамастычнай прасторы мастацкага твора”. На фоне ўсяго тэксту загалоўкі не столькі сродкі камунікацыі, колькі эстэтычныя кампаненты раскрыцця ідэі, тэмы, стварэння вобразаў; іх структурна-семантычныя асаблівасці вызначаюцца таксама літаратурным жанрам. Яны не толькі назвы твораў, а і сродкі аб'яднання складаных сінтаксічных цэлых, асобных частак, у структурна-семантычнае цэлае. Гэты галоўны онім з'яўляецца вянцом, зернем, з якога вырастае нараджаецца ідэя твора. Па сваёй сутнасці і галоўнай функцыі загалоўкі як асноўныя кампаненты тэксту абавязкова суадносяцца з усімі сюжэтнымі хадамі, з усімі вобразамі і элементамі мастацкага твора. Правільна зразумець онім-бібліонім – значыць пранікнуць у сутнасць аўтарскай ідэі. Назва мастацкага тэксту любога жанру – самая актуальная яго прыкмета, гэта славесны комплекс, значэнне якога імпліцытна праектуецца на змест усіх тэкставых узроўняў і яго частак, на яго агульную, скразную ідэю. На думку псіхолагаў, якія вывучалі ўздзеянне загалоўкаў на схільнасць чытача да ўспрыняцця ўсяго тэксту, прыблізна 80 % чытачоў наогул звяртаюць увагу толькі на загалолак, які, як прасочана і эксперыментальна пацверджана, дае магчымасць абудзіць цікавасць у чытача да ўсяго твора.

У загалоўку зашыфравана даволі важная і істотная інфармацыя, ён, безумоўна, уяўляе асаблівы код, асаблівую разнавіднасць уласных імёнаў. Тэкст мастацкага твора ў адносінах да яго загалоўка выступае як “індыўдуальная распаўсюджаная перыфраза”, а загалолак ў сваю чаргу ўяўляе “жахліва ўшчыльненую абрэвіатуру тэксту” (В. П. Грыгор'еў).

Будучы кампанентам тэксту, яго пачаткам, загаловак выконвае функцыю сказа, але як назва твора ён, безумоўна, успрымаецца як адзінка лексічнага ўзроўню, суадносная з онімам.

Па форме, у плане граматычнага афармлення, загатоўкі могуць уяўляць асобныя словаформы, найчасцей, у форме назоўнага склону адзіночнага або множнага ліку; напрыклад, у Я. Коласа: “Дрыгва”, “Адшчапенец”, “Батрак”, “Адплата”, “Зіма”, “Ігрышча”, “Кірыла”, “Палессе” і інш.;

словазлучэнні: “Разліў Нёмана”, “Пісаравы імяніны”, “Падарожжа ў Парыж”, “Паўлюковы думкі”;

поўныя і няпоўныя прэдыкатыўныя сказы: “Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле”, “Ой, скажы мне, вецер вольны...”, “Чаго я хачу ад з’езда пісьменнікаў”, “Чаму ў сенакос і ў жніво ідзе дождж” і інш.

У творах мастацкай літаратуры ў якасці спецыфічных загатоўкаў-онімаў могуць выкарыстоўвацца вядомыя фразеалагізмы, а таксама некаторыя метафарызаваныя словазлучэнні, перыфразы, якія патэнцыяльна збліжаюцца з фразеалагізмамі, выступаючы як вельмі змястоўныя і трапныя выразы з іншасказальным зместам, у якіх, гаворачы словамі Б. Ларына, “усе словы вядомыя, а сэнс цэлага застаецца няясным” і высвятляецца толькі пасля прачытання ўсяго тэксту. Такія загатоўкі з’яўляюцца аб’ектам даследавання ў гэтым артыкуле.

Звычайна сэнс загатоўка можа быць высветлены толькі пасля ідэйна-тэматычнага разгляду твора. Прычым вытлумачваюцца далёка не ўсе загатоўкі, а толькі тыя, якія атрымалі сэнсавае прырашчэнне або ў якіх суіснуюць два значэнні [1, с. 73]. Іменна ўсім кантэкстам трылогіі “На ростанях”, як лічыць І. Лепешаў, рэалізуецца канатацыйная функцыя фразеалагізма *на ростанях* (пра стан сумненняў, хістанняў, нерашучасці перад выбарам чаго-небудзь), якім Я. Колас назваў свой самы значны праявічны твор. І гэтая назва сапраўды цесна звязана з галоўным вобразам трылогіі, з яе тэмай, з адлюстраваннем тых складаных шляхоў, якімі ішла народная інтэлігенцыя ў пошуках праўды і сэнсу жыцця. Пра гэтую ж пісаў і сам пісьменнік у артыкуле “Роднаму краю і народу”: “Зараз я прадаўжаю працаваць над апавесцю “На ростанях”. Гэта працяг маіх апавесцей аб дарэвалюцыйным жыцці сялянства і вясковай інтэлігенцыі Палесся – “У палескай глушы” і “У глыбі Палесся”. Напісана ўжо 7 раздзелаў. Я хочу правесці майго галоўнага героя, настаўніка Лабановіча, праз цяжкія жыццёвыя выпрабаванні і паказаць, як ён стаў актыўным будаўніком новага ладу, сапраўдным савецкім чалавекам” [К-сXII, с. 38]. Назва-заголоўка “На ростанях” падабалася Я. Коласу. Ужо ў самы ранні перыяд яго творчасці вядомы вершы паэта “На раздарожжы” (“Пры шляху шырокім”), “На ростанках” (“Ты скажы мне, цьма глухая”), “На ростані” (“Апошні разочак з-за хмар вадзяністых”), пазней – праявічныя творы апавесць “На ростанях” і трылогія з такой жа назвай. У 1902 г. ён распачаў працу над вялікім па задуме праявічным творам на рускай мове “Адзін з сотні”, фрагменты з якога ў перапрацаваным варыянце былі выкарыстаны ў першай частцы трылогіі, у апавесці “У палескай глушы”, а першы варыянт апавесці “На ростанях” быў надрукавана пад загатоўкам “Верхань” (1949 г.). Аб прыхільнасці Я. Коласа да назвы “На ростанях” сведчаць і пісьмы пісьменніка, адрасаваныя Т. Замоцінай (695) і С. Гарадзецкаму (698). У перапісцы з імі Я. Колас паведамляў: “Сдал в печать свою трилогию “На росстанях”. Это название хочу сохранить в русском переводе... Такое слово есть в словаре Ушакова с оговоркой, что “на росстанях” – областное слово. Пусть это название остается и в переводе на русский язык – по крайней мере, буду настаивать на этом” [К-с XIV, с. 167]. Такім чынам, па задуме пісьменніка, у фразеалагізме-бібліоніме “На ростанях” у канцэнтраваным выглядзе адлюстраваны пошукі шляхоў жыцця беларускай вясковай інтэлігенцыі, частка якой, гаворачы словамі Я. Коласа, “штучна адарваная ад жывых крыніц жыцця асталася вернай казённым прынцыпам, часткаю, не бачачы прасветліны, апускалася на дно і

зацягвалася балотам. *Болей жа дзейная і жывая частка яе імкнулася зліцца з гэтымі крыніцамі і вобмацкам шукала дарог, каб пазнаць “корань рэчаў”.*

Такія загалюўкі твораў Я. Коласа аказалі ўплыў на іншых пісьменнікаў. Так, А. Васілевіч у 1947 г. апублікавала невялікую аповесць “*У прасторах жыцця*”, у назве якой не толькі даследчыкі заўважылі пераклічку з добра вядомай аповесцю класіка, а таленавіты паэт і даследчык літаратуры У. Жылка напісаў верш “*На ростані*”, змясціўшы яго ў аднайменным зборніку, большасць твораў якога адлюстравала ваганні і душэўны стан беларускай нацыянальнай эліты пачатку ХХ ст., калі “*маладасведчанья радыкалы, падахвочанья палітыкамі, спрабавалі сханіцца “у рожкі са старымі”*” [2, с. 256]. У другога самага значнага вершаванага твора Я. Коласа – паэмы-энцыклапедыі “*Новая зямля*” заглавак таксама мае абагульнена-філасофскі характар і дапаўняе сімвалічна ўскладнены змест вобразаў паэмы, “*універсальнасць іх светабачання і светаразумення, манументальнасць праблематыкі і энцыклапедычнасць тэматычнага зместу*”. На думку М. Лазарука, “*вобраз новай зямлі ў паэме – гэта вялікая метафара, сэнс якой раскрываецца поўнасю толькі ў кантэксце ўсяго нацыянальна-вызваленчага руху беларускага народа*” [3, с. 22].

Некаторыя рэальныя тапанімічныя назвы Я. Колас умела абыгрывае, выяўляючы ў іх канатацыйны змест, заснаваны на другасных “прырашчэннях”, якія “ажываюць” у тапоніме пры яго супастаўленні з іншымі тапанімічнымі найменнямі, якія па задуме паэта таксама з’яўляюцца канатацыйна насычанымі. Так, вядома, што ў 1935 г. мастак слова адпачываў у невялікай вёсачцы *Загібелька* на Пухаўшчыне. У час адпачынку Я. Коласу нечакана выпала паездка ў *Парыж* на Суветны кангрэс міру, дзе прадстаўнікі народаў Еўропы і іншых частак планеты выступілі супроць праяўленняў фашызму. Вярнуўшыся з Францыі, як успаміналі сябры і родныя Я. Коласа, ён з вялікай радасцю ақунуўся ў штодзённы побыт у *Загібельцы*: лавіў рыбу, збіраў грыбы, сустракаўся з таварышамі, любаваўся маляўнічай прыродай роднай зямлі. К. Крапіва, заўважыўшы такі ўзнёслы настрой Коласа, як сведчылі сябры пісьменніка, напісаў наступную эпіграму: *Быў я ў Парыжы на кангрэсе – / То ў Загібельцы, браце, лепш: / Грыбоў няма ў Булонскім лесе, / А ў Сене – хоць бы адзін лешч* [4, с. 175]. Такі жарт Я. Коласу спадабаўся, і ён адказаў наступнымі радкамі: *І гэты кут пазнаеш бліжай, / Збіраючы баравікі, / – То вывад я раблю такі: / Мне Загібелька лепш Парыжа* [К II, с. 84]. Гэтыя словы ў беларускай мове сталі крылатымі.

Такім чынам, у гэтым кантэксце падсвядома ажыўляецца ўнутраная сутнасць онімаў (тапонімаў): *Парыж* – як назва, якая сімвалізавала раскошу, багацце, усямерны дастатак, і кантрастны тапонім *Загібелька* – назва-характарыстыка, назва-сімвал, якой некалі ідэнтыфікавалі паселішчы, жыхары якіх *гібелі* – пакутавалі, мучыліся ад нястачы, голаду, цяжкай працы і інш.

Аднак для Я. Коласа гэтая назва на фоне урбанізаванага *Парыжа* ўспрымалася зусім па-іншаму: яна ўяўляла, сімвалізавала для яго малую, сціплую радзіму, дзе ён знаходзіў душэўны спакой і адпачынак. Выразы “*Грыбоў няма ў Булонскім лесе*” і “*Мне Загібелька лепш Парыжа*” сталі крылатымі [5, с. 69]. У гэтых творах тапонімы *Загібелька* і *Парыж* – кантэкстуальныя антонімы. Сталі афарызмам і наступныя радкі Я. Коласа, дзе паэт успамінае *Загібельку*: *Быць можа, крыху я дзівак, Але люблю я Загібельку*, якія прыводзяць у вялікай падборцы “Выслоўі і афарызмы Якуба Коласа” А. Міхневіч і Ю. Назаранка [6, с. 237]. Сімвалічнымі ў мове беларускага фальклору з’яўляюцца і некаторыя вельмі вядомыя рэальныя тапанімічныя назвы (*Нёман, Вільня, Бярэзіна, Дунай* і інш.). Так, пра назву *Вільня*, засведчаную ў шматлікіх народных песнях, прыказках, жартах і інш. (параўн.: *Рабі пільна, то і дома будзе Вільня*), Ф. Янкоўскі адзначаў: “Узнікла прыказка, трэба думаць, недалёка ад Вільні. *Вільня* – старадаўні горад, культурны цэнтр. Выражаецца павучанне: каб жыць культурна, трэба старанна і рупліва працаваць”

[7, с. 478]. Такім чынам, гэты онім у выніку метафарызацыі набыў канатацыйную ўскладненасць, стаўшы сімвалам культурнага жыцця.

У гісторыі беларускай літаратуры ёсць прыклады, калі бібліянімы не задавальнялі звышпільных цензараў, і тыя патрабавалі ад аўтараў замены ці карэкціроўкі такіх онімаў. Так, вядомую ўсім цяпер кнігу У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” пісьменнік здаў у друк пад назвай “Краіна пад белымі крыламі”. Загаловак, у склад якога ўвайшла і арыгінальная перыфраза, метафарычна-ўзнёсла называў нашу радзіму – краіна Беларусь. Аднак, як піша пра гэта М. Дубянецкі, некаму ў той час не спадабалася слова “краіна”, якое пашыралі і ўжывалі тады толькі ў адносінах да СССР. А дзяржавы, краіны, што ўваходзілі ў яго, маглі называцца толькі краем. Што Палессе – край, то і Беларусь – край! [8, с. 178].

Сімвалічны, іншасказальны сэнс набыў загаловак п’есы А. Макаёнка “Лявоніха на арбіце”. Лінгвісты сутнасць гэтага галоўнага оніма ў камедыі тлумачаць наступным чынам: лексема *арбіта* ў 60-я гады ХХ ст. стала актыўна выкарыстоўвацца са словамі *вывесці, выходзіць на арбіту*, паступова адбылася і фразеалагізацыя гэтага словазлучэння са значэннем “дабівацца высокага становішча ў жыцці, у грамадстве”, больш таго, высокая частотнасць ужывання яго ў вуснай і пісьмовай мове паспрыялі таму, што выраз набыў дадатковы падтэкст – стаў узнёсла сімвалізаваць новы напрамак дзейнасці [9, с. 171]. Драматург А. Макаёнак, свечасова рэагуючы на актуальныя падзеі часу, арыгінальна абыграў яго, спачатку ўжыўшы спалучэнне ў рэпліцы Лявона: “*Мая Лушка выходзіць на арбіту!*” (пра вылучэнне жонкі ў дэпутаты), а потым, часткова змяніўшы, зрабіў яго і загатоўкам-сімвалам камедыі – “*Лявоніха на арбіце*”. У ім кантрастна спалучаецца простамоўны онім *Лявоніха* (жонка Лявона) і слова-тэрмін з адценнем навізны *арбіта*, чым ствараецца камічны эфект, а такі загаловак, безумоўна, інтрыгуе, прыцягвае на сябе ўвагу.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

- 1 Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора: вучэб. дапам.: у 2 ч. Ч. 2 / І. Я. Лепешаў. – Гродна, 2000. – 122 с.
- 2 Рагуля, А. “Адвечны шлях! Калі ж, калі!..” / А. Рагуля // Польша. – 2002. – № 11–12. – С. 238–261.
- 3 Лазарук, М. Беларуская паэма ў другой палове ХІХ ст. – пачатку ХХ ст. / М. Лазарук. – Мінск: Выш. шк., 1970. – 240 с.
- 4 Жыгоцкі, М. Побач з Коласам. / М. Жыгоцкі – Мінск: Беларус. навука, 1996. – 195 с.
- 5 Янкоўскі, Ф. Крылатыя словы і афарызмы: з беларус. літ. крыніц. / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Выд. АН БССР, 1960. – 136 с.
- 6 Міхневіч, А. Выслоўі і афарызмы Якуба Коласа / А. Міхневіч, Ю. Назаранка // Польша. – 2001. – № 11. – С. 230–261.
- 7 Янкоўскі, Ф. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. – / Ф. Янкоўскі. – 3-е выд. дапрац., дап. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
- 8 Дубянецкі, М. “Трэба рызыкаваць...” / М. Дубянецкі // Польша. – 2002 – № 1. – С. 159–183.
- 9 Красней, В. П. Грані слова: Факультатывы курс “Лексіка і фразеалогія беларускай мовы” / В. П. Красней // Вучэб. дапам. для 10 кл. – 2-е выд. – Мінск: Нар. асвета, 1986. – 175 с.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

К-с – Колас, Я. Збор твораў: у 14 т. / Я. Колас. – Мінск: Маст. літ., 1974. – Т. 1–14. – 624 с.